УДК 341.432:347

Сібільов М.М.
член-кореспондент Академії правових наук України

Роль договору в механізмі правового регулювання суспільних відносин в сфері приватного права

Механізм правового регулювання як наукова категорія досліджується науковцями протягом тривалого часу. Слід відзначити, що М.Г.Александров, який першим увів у науковий обіг категорію „механізм", не дав її визначення. Це, на мою думку, було пов'язано з тим, що спеціальною метою його дослідження[1], присвяченого механізму впливу права на суспільні відносини, було не розкриття суті цієї категорії, а захист вузького „нормативістського" розуміння права як системи норм від спроби окремих учених сформулювати широке його тлумачення як єдності правової норми і правовідносин[2]. І все ж слід відзначити заслугу М.Г.Александрова у формулюванні ідеї про існування „механізму" впливу права на суспільні відносини.

У подальшому ідея про існування механізму, за допомогою якого здійснюється переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, що відчувають на собі правовий вплив, була розвинута в роботах С.С.Алєксєєва[3], В.М.Горшеньова[4], Л.С.Явича[5].

Найвагоміший вклад в опрацювання механізму правового регулювання зробив С.С.Алєксєєв, який створив, як вірно відзначив В.В.Іванов, комплексну концепцію останнього .

Суть цієї концепції полягає в одночасному розгляді правового регулювання, по-перше, як процесу, що складається з трьох стадій (регламентування суспільних відносин, що потребують правового опосередкування, дія юридичних норм, в результаті яких виникають чи змінюються суб'єктивні права і обов'язки конкретних осіб, а також реалізація суб'єктивних прав та обов'язків, при якій правове регулювання досягає мети -втілюється в поведінці конкретних осіб), по-друге, як механізму, що теж має три взаємопов'язані, послідовні й закономірні основні його елементи (юридичні норми, правовідносини й акти реалізації суб'єкти-

вних прав і обов'язків), які і створюють єдину злагоджену систему юридичних засобів впливу на суспільні відносини .

Виходячи з цього, під механізмом правового регулювання, С.С.Алєксєєв розуміє всю сукупність взятих у поєднанні юридичних засобів, за допомогою яких забезпечуються правовий вплив на суспільні відносини[8].

Хоча цей механізм утворюють зазначені юридичні засоби (елементи), взяті в поєднанні, кожен з них виконує й самостійну, відносно автономну роль, причому головна належить саме правовим нормам, за допомогою яких здійснюється регламентація суспільних відносин. Усі інші юридичні засоби (елементи) обумовлені не тільки системою юридичних норм, що у своїй сукупності утворюють право в об'єктивному розумінні, а й сутністю його конкретних проявів[9].

Так, правовідносини - це форма існування суб'єктивних прав та обов'язків, які належать конкретним особам і саме тому виконують роль важелів, що забезпечують дію права стосовно конкретних осіб.

Юридичні факти є умовами, з якими норми права пов'язують виникнення або зміну правовідносин.

Акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків - це юридичні засоби (елементи), за допомогою яких суб'єктивні права і обов'язки втілюються в поведінку конкретних осіб. Ці акти охоплюють як реалізацію права безпосередньо суб'єктами прав та обов'язків шляхом використання, дотримання й виконання правових приписів, так і застосування права уповноваженими державними органами й посадовими особами.

Зазначена концепція правового регулювання повністю узгоджувалася з тими реаліями, які існували в суспільстві в період існування радянського права. Йдеться про те, що відмова в ті часи від об'єктивного поділу права на приватне і публічне та опублічування усіх суспільних відносин, призвели до повної централізації державою усього суспільного життя.

В економічній сфері ця централізація викликала створення і функціонування директивної (планової) економіки, яка базувалася на моновласності, що належала державі, а заборона приватної власності й підприємництва унеможливлювали прояв в цій сфері будь-якої ініціативи окремих осіб.

У правовій сфері, де пануюче місце займала держава з авторитарним режимом, майже єдиним регулятором суспільних відносин визнавалися нормативні приписи, що мали здебільше імперативний характер.

Роль же договору, як регулятора суспільних відносин (перш за все в сфері економіки), була принижена за рахунок підвищення ролі адміністративних (владних) актів, у тому числі актів планування. Зміст договорів, що укладалися на підставі планових актів, повинен був відповідати цим актам у повному обсязі.

Домінуючими правовими засобами в цій сфері, як відзначає А.П.Семітко, виступали заборони, зобов'язування й санкції, а панівним типом правового регулювання був абсолютно зобов'язуючий тип, при якому обов'язкам однієї сторони кореспондують обов'язки другої сторони, а в обох є ще додаткові обов'язки: „сигналізувати" органам влади та вищестоящим посадовим особам про випадки невиконання останніх.[10]

З урахуванням викладеного можна стверджувати, що концепція правового регулювання та його механізму базувалася на таких засадах.

По-перше, визнання за правовим регулюванням виключного державного характеру. С.С.Алєксєєв прямо зазначає, що правове регулювання є, в принципі, державним[11], що означає, що воно має виключно зовнішній характер і є іманентним методу централізованого імперативного регулювання (методу субординації). При цьому правове регулювання, як вірно відзначав Й.О. Покровський, здійснюється з єдиного центру, яким є державна влада, яка вказує кожній особі її юридичне місце, її права та обов'язки стосовно державного організму в цілому і стосовно інших окремих осіб.[12]

По-друге, визнання внутрішньої єдності правового регулювання та його механізму, зумовленої єдністю економічного базису суспільства, суспільних відносин, що підлягають правовій регламентації, усієї системи права. Ці ідеологічні за своєю суттю гасла в умовах тоталітарного режиму створювали нездоланні перешкоди навіть для формування ідеї щодо ймовірного існування, крім зовнішнього також і внутрішнього правового регулювання (саморегулювання), значного за обсягом кола суспільних відносин.

По-третє, визнання правової норми, за суттю, єдиним регулятором суспільних відносин, що було пов'язано з тим, що нормативно-правове регулювання вважалося однією з передумов законності. Остання ж розглядалась як відповідність поведінки всіх суб'єктів вимогам загальних масштабів поведінки — нормам права.

По-четверте, визнання правових норм приписними моделями поведінки людей, що програмується державою, а реалізацію права - втіленням правових приписів у життя. За суттю це означає, що і правові норми, і реалізація права зорієнтовані в основному на позитивні зобов'язування –способи регулювання, притаманні методу субординації. За таких умов зрозумілою є відсутність в механізмі правового регулювання такого самостійного юридичного засобу (елементу) як договір.

Слід зауважити, що в межах зовнішнього (державного) регулювання суспільних відносин певна (не самостійна) роль договору в його механізмі цією концепцією все ж таки визнається. Причому ця роль є подвійною.

По-перше, договір розглядається в якості юридичного факту — умови, з якою норми права пов'язують виникнення або зміну правовідносин.

По-друге, - він розглядається і у якості певного типового способу регулювання суспільних відносин, що йменується автономним.

Цей спосіб кваліфікується як відносно самостійне, піднормативне регулювання, що може мати місце при індивідуальній регламентації окремих частин суспільних відносин. Йдеться про випадки, коли норми права надають учасникам правовідносин можливість самим врегулювати ті чи інші умови своєї поведінки (окремі умови договору, що укладається).

Слід підкреслити, що автономне регулювання не є внутрішнім, оскільки, по-перше, можливість його використання за суттю пов'язана з наявністю на це дозволу публічної влади, закріпленого у відповідних диспозитивних нормах права, а по-друге, воно може мати місце лише у межах, установлених публічною владою. З урахуванням дії переважно імперативних норм, роль договору, як регулятора суспільних відносин може бути за таких умов зведена нанівець.

Докорінні зміни, що відбуваються зараз у всіх царинах суспільного життя в Україні, не оминули і сферу права. Відродження ідеї про об'єктивний характер поділу права на приватне і публічне, повернення до визнання особливої ролі в регулюванні суспільних відносин саме методу (диспозитивного чи імперативного)[15], зумовленого своєрідним взаємо положеням суб'єктів у певних сферах права (юридична рівність чи влада і підкорення) та характером регулювання (здійснення його з єдиного центру чи з безлічі малих центрів, що самовизначаються), наявність у сферах приватного і публічного права власних правових принципів, відповідних правових засобів та правових режимів (загальнодозвільний чи спеціально дозвільний) дають підстави стверджувати, що правове регулювання різноманітних суспільних відносин не може й надалі бути виключно державним (зовнішнім).

Державне (зовнішнє) регулювання мусить бути доповнене внутрішнім регулюванням (саморегулюванням) осіб, а існуючий механізм правового регулювання потребує певних змін, пов'язаних як зі змінами характеру самого регулювання, так і з місцем договору в ньому.

Саморегулювання є властивим царині приватного права, в якій здійснюється децентралізоване регулювання на диспозитивних засадах усіх особистих немайнових та майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності суб'єктів. Своєрідний вираз диспозитивний метод знаходить у сполученні з таким домінуючим у сфері приватного права способом регулювання, яким є дозвіл. Для останнього характерним є не просто міра можливої поведінки, а переважно така, яка полягає у просторі власної поведінки, в можливості проявляти природну активність, реалізувати власний інтерес . Особливе місце в характері правового регулювання в сфері приватного права належить загальним дозволам — відповідним нормативним положенням, що виступають його спрямовуючою та вихідною засадами, які знаходять свій прояв у формулі „дозволено усе, крім того, що прямо заборонено законом".

Не випадково чинний Цивільний кодекс України (далі ЦК), як кодекс приватного права, закріплює в якості регуляторів цивільних відносин не тільки норма права (акти цивільного зако-

нодавства), а й договори, у тому числі міжнародні, а також звичаї, зокрема, звичаї ділового обороту.

Слід звернути увагу, що ЦК встановлює відповідні правила про співвідношення актів цивільного законодавства з іншими регуляторами цивільних відносин, передбачених ним. При цьому ці правила є неоднаковими.

Так, згідно зі ст.7 ЦК такий регулятор цивільних відносин як звичай, у тому числі звичай ділового обороту, підлягає застосуванню лише у випадку, коли він не суперечить актам цивільного законодавства, або договору.

Що ж стосується такого регулятора цивільних відносин як договір, ЦК в окремих статтях закріплює правила про співвідношення актів цивільного законодавства з міжнародними та індивідуальними договорами.

Чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, визнається частиною національного законодавства України. Більше того, у разі, якщо у чинному міжнародному договорі, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосуванню підлягають правила, встановлені міжнародним договором (ст. 7 ЦК). Отже, міжнародний договір визнається джерелом цивільного права, а його норми - нормами права.

Правила про співвідношення норм права (актів цивільного законодавства) з індивідуальним договором містяться в ст. 6 ЦК. Згідно з нею сторони в договірних відносинах мають право: укладати договори, не передбачені актами цивільного законодавства (йдеться про так званні непонайменовані договори, що відповідають загальним засадам цивільного законодавства, які закріплені в ст. З ЦК); врегульовувати в договорах, передбачених актами цивільного законодавства, свої відносини, що не врегульовані зазначеними актами; відступати від положень актів цивільного законодавства і врегульовувати свої відносини на власний розсуд.

Отже індивідуальний договір розглядається ЦК у якості самостійного регулятора цивільних відносин. При цьому йдеться вже не про автономне (піднормативне) регулювання цивільних відносин в межах зовнішнього (державного) регулювання, а про

самостійний вид правового регулювання — саморегулювання цивільних відносин.

Слід зазначити, що ст.6 ЦК надає можливість сторонам договірних відносин відступати від будь-яких імперативних (у теперішньому їх розумінні)[18] правил, закріплених в актах цивільного законодавства, до яких належить і Цивільний кодекс. Таким є загальне правило, яке свідчить про те, що у сфері договірних відносин ЦК відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договору.[19]

З цього загального правила є й винятки. Сторони в договорі не можуть відступати від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або, із суті відносин між сторонами.

Отже, відступ в договорі від положень актів цивільного законодавства не може мати місце, коли існує застереження про неможливість зміни конкретного законодавчого припису угодою сторін (правочином). Чинний ЦК таких прикладів не містить.

Крім того, відступ від положень актів цивільного законодавства є неможливим і тоді, коли, хоча в них і не існує прямої заборони на зміну конкретного нормативного припису, але міститься правило про нікчемність (абсолютну недійсність) такий дій. В цьому випадку обов'язковість для сторін нормативного припису випливає з його змісту. При цьому можна вести мову про „непряму заборону" на відступ сторони від положень актів цивільного законодавства. Приклад такої „непрямої" заборони є правило про нікчемність відмови кожної з сторін в договорі доручення від права на відмову від договору у будь-який час (ч.2 ст. 1008 ЦК).

Відступ від положень актів цивільного законодавства не може мати місця і тоді, коли обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає із суті відносин між сторонами. Це положення потребує певних пояснень. Оскільки мова йде про договірні відносини, сутність відносин сторін, на нашу думку, знаходить свій прояв, перш за все, в типі (виді) договору, що укладається. Ось чому застосування (відмова від застосування) сторонами до договору певного типу

(виду) положень актів цивільного законодавства, розрахованих на регулювання відносин, що стосуються інших типів (видів) договорів може спотворювати суть відносин між сторонами.

Нарешті, слід мати на увазі і те, що право сторін на відступ від положень актів цивільного законодавства - це саме право сторін, яким вони можуть скористатися, а можуть і не скористатися. І в цьому сенсі саморегулювання суспільних відносин — це теж право сторін. Якщо ж сторони відмовляються від саморегулювання, вони погоджуються на зовнішнє (державне) регулювання відносин між ними і в цих випадках для регулювання договірних відносин застосовуються відповідні приписи актів цивільного законодавства.

Таким чином, у сфері приватного права може мати місце як зовнішнє (державне) регулювання, так і внутрішнє регулювання відповідних суспільних відносин. При зовнішньому (державному) регулюванні суспільних відносин укладення договору в механізмі правового регулювання виконує функцію юридичного факту, а регулятором суспільних відносин виступають норми права. При саморегулюванні договір виконує функцію не тільки юридичного факту, а й регулятора відповідних суспільних відносин. При цьому є всі підстави розглядати індивідуальний договір як джерело цивільного права та одну з форм вираження права. За таких умов норми договору повинні вважатися нормами цивільного права.

З урахуванням викладеного, слід дійти висновку і про те, що у сфері приватного права імперативні норми, що містяться в актах цивільного законодавства, мають внутрішню диференціацію і поділяються на два види: абсолютно-імперативні норми та відносно - імперативні норми. Перші не можуть змінюватися сторонами і виключають можливість саморегулювання, другі — можуть змінюватися сторонами і забезпечують внутрішнє регулювання сторонами своїх відносин за власним розсудом.

Література

1. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. - М.: Госюриздат. - 1961.- 271с.

2. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М: Изд-во АН СССР. - 1958. -С.31: Пионтковский А.А. К вопросу

о взаимоотношении обьективного и субьективного права // Советское государство и право. - 1958. -№ 5 . - С.28

3. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования. - М.: Юрид. лит. -1966. - 186 С.

4. Горшенев В.М.Способы и организационные форми правового регулирования в соц. обществе. -М:Юр.лист - 1972.- 258с.

5. Явич Л.С.Общая теория права. -Л.:Изд-во ЛГУ.-1978. - 285 С.

6. Иванов В.В.Общие вопросы теории договора. - М.: УРСС. - 2000, -160 С.

7. Алексеев С.С.Вказ. роб. - С.33-34

8. Так само. С.ЗО

9. Так само. С.113

10. Цитується за роботою С.С.Алексеева Право. Опыт комплексного исследования. - М.: Статут. -1999.-С.512

11. С.С.Алексеев. Механизм правового регулирования. - М.: Юрид. лит. -1966. - С.6-7

12. Й.А.Покровский. Основные проблеми гражданского права. - М.: Статут. -1998. С.38

13. Алексеев С.С. Теория права: Учебник.- М.:БЕК. - 1994. -С.118

14. Азімов Ч.Н. Поняття і зміст приватного права //Вісник академії правових наук України. - 1998. №3. - С.50-58; Плавич И. Исследование проблеми соотношения частного и публичного права // Актуальные проблеми политики . - Одесса, 1999.-Вып. 5.-С.I95-200;

15. Колодій А.М. Принципи права України. - К. : Юрінком-Інтер.- 1998. - С.57-72; Харитонов Є. Харитонова О. До питання про значення дихотомії „приватне право-публічне право" //Вісник Академії правових наук України. - 2000. - №2 . - С.83-8

16. Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. - М.: Статут. - 1999, - С.45 [1] Сібільов М.М.Загальна характеристика сфери приватного права // Вісник Академії правових наук України, -2001. - №2. С- 123-134.С.

17. Алексеев С.С. Теория права: Учебник. - М.: БЕК.-1994. - С. I58.

18. Ромовська З.В. Проблеми загальної теорії права у проекті Цивільного кодексу України // Кодифікація приватного (цивільного) права України/ За ред. А. Довгерта. - К.: Український центр правничих студій.-2000.-С.41.